

**TISZA ISTVÁN A KÜLFÖLDI HÁBORÚS
EMLÉKIRATOKBAN**

ÍRTA: BARANYAI BÉLA

IKOR SZEMLÉT TARTUNK azok felett a háborús emlékiratok felett, amelyek írói személyes érintkezés alapján emlékezhetnek meg Tiszáról, természetesen a külföldiek közé fogjuk sorozni az Ausztriával fennállott államkapcsolatunk idején az ú. n. Mgu. közös intézmények keretében szolgálatot teljesített tényezőket is, amennyiben ezek nem voltak magyar állampolgárok, hanem osztrákok. Nem azért, hogy ezeknek a külföldiek közé számításával szerezzük meg magunknak témánk legbővebben buzgó és legfontosabb anyagát, hanem azért, mert ezeknek ez a közös szolgálata nem tette még csak feltételezhetővé sem az ő magyar állampolgárságukat, az kétségtelenül osztrák maradt. Külföldiek maradtak ők, nem a magyarsággal szemben túl-

nyomóan táplált ellenszenvük által – mennyi ilyen indulattal viseltető honfink volt! – külföldiek maradtak, mégha – de ritkán történt meg: – nem viseltettek is ellenszenvvel azokkal a nemzeti célokkal és életérdekekkel szemben, amelyek szolgálatába, hogy csak magyarokat állítson be ez a nemzet, azt abban a történeti alakulat végzetszerűsége folytán saját királya is akadályozta.

Ezek mellett az osztrák emlékirók mellett, akik a dolog természete szerint számuk szerint nagyon is túlszárnyalják a „nemzetellenes” egyéb szereplőket, kiemelkedő szerepet töltenek be a német emlékirók.

A francia emlékiratok természetesen nem vetekedhetnek sem adatgazdagság, sem forrásérték tekintetében a másik két csoporttal.¹

¹ A francia érdekkörbe eső egyéb, főleg szerb, román és orosz emlékiratok nálunk alig ismertek, alig is szerezhetők meg. Nem állottak rendelkezésemre Take Jonescu: Souvenirs-jei (Paris, 1919. Payot et O. 8°. 249) sem, melyek Nagy Miklósnak szép bibliográfiai összeállításai szerint (a Tisza-Evkönyvek 1922-1926/7. évfolyamaiban) Tiszáról

I.

A dualizmus szerkezete hozta magával, hogy vezető állásban lévő magyar államférfinak a királyával való érintkezés szervein kívül elsősorban a közös miniszterekkel és az osztrák minisztériummal kellett érintkeznie.

A dolgok rendes menete mellett csak közvetett volt az érintkezés a vezérkar főnökével.

Ez a dualizmus az osztrákok akarata ellenére jött létre. A császáron kívül az ő részükről sohasem is támadt meggyőződéses híve. De a vele való ellenzésben nem tudtak egységes álláspontra jutni. A centralista iránynak épp úgy voltak hívei, mint a föderalizmusnak.

1.

Ennek a föderalisztikus iránynak egyik legműveltebb képviselője a háborús idők egyik közös külügyminisztere, Czernin Ottokár gróf.

Ez a háború tanulságai után ezt a tant vallja, ezt a tanítást terjeszti:

„Magyarország és alkotmánya, a dualizmus, a háborúban egyik szerencsétlenségünk volt.”

„Ha Ferenc Ferdinánd főhercegnek nem lett volna más terve, mint szakítani a dualizmussal, már ezért is megérdemelte volna, hogy szeressék és csodálják. A magyar politika tenyésztette Aerenthal és Berchtold ideje alatt a szerb ellentéteket, ez tett lehetetlenné minden szövetséget Romániával, ez megcsinálta a háborúban Ausztria ellen az éhségblokádot, ez megakadályozott minden belreformot és végül is ez bomlasztotta fel Károlyi kicsinyes, rövidlátó egoizmusából az utolsó pillanatban a frontot. Ez a kemény ítélet Magyarországnak a háborúban való befolyásáról igaz marad a magyar csapatok kétségtelenül kiemelkedő teljesítményei ellenére is. A magyar magában véve kemény, merész, férfias jellem, ezért majd mindig jó katona, de, sajnos, a magyar politika ez utolsó ötven év folyamán sokkal többet elrontott, mint amennyit a bátor magyar katona megmenthetett.”

„Szemrehányásaimra a háború alatt egyszer ezt feleltem nekem egy magyar: legalább egyet el kell ismernem, a magyarban megbízhatunk, erősen vannak Ausztriához kötve. Igen, feleltem én neki, Magyarország erősen van hozzánk kötve, de úgy, mint az a kő, amelyet a vízbefuló nyaka köré kötött.”

„Ha a háborút nem vesztettük volna el, utána elkerülhetlenné vált volna a magyar néppel az élet-halál harc, mert nem lehet képzelni semmi olyan észszerű európai konstellációt, amelyet összhangba lehetett volna hozni a magyar aspirációkkal és uralmi tervekkel.”

„De a háború folyamán természetesen lehetetlen volt Budapest ellen a nyílt küzdelem.”

„Hogy a népek, amelyek egykor a habsburgi monarchiát alkották, valaha újra egyesítettnek-e, a jövő kérdése (steht dahin); ha ez beáll, a dualizmus visszatérésétől mentsen meg a jó sors.”

bőven szólnak. Hálás köszönettel tartozom a Nemzeti Múzeum, a Pázmány Péter egyetem Könyvtára és a Fővárosi Könyvtár Igazgatóságainak egyes művek szíves kikölcsönzéséért s Egyetemi könyvtárunk Igazgatóságának a szíves közvetítésért.

A magyarországi viszonyoknak e szemlélete ellenére is Czernin nem tudja megtagadni tiszteletét és becsülését Tiszával szemben, pedig ebben látta és láthatta is mindenki a föderalisztikus törekvések le nem győzhető akadályát.

Ez az ellentét hozta őket egykor személyes ismeretségbe.

Czernin az 1913. év vége felé bukaresti követté neveztetett ki, Tisza tudomása nélkül. A kinevezés a magyar politikai körökben megütközést és ijedelmet okozott. Megütközést, mert Czernin néhány évvel előbb röpiratban megtámadta a magyarság oláh-politikáját, s a nemzetiségek teljes egyenjogúságának megadását ajánlotta. Ijedelmet, mert az a félelem merült fel, hogy a hivatalos politikával szemben a röpiratban kifejtett elveket követő politikát űzhetne. Tisza ekkor eszmecserére hívta magához Czernint. Ez kijelentette, hogy megmarad az iratában kifejtett elvek helyességének vallása mellett, de teljesen belátja, hogy amikor követi állását elvállalja, köteles kerékként beleilleszkedni a nagy államgépezetbe és loyálisan támogatni a Ballplatz politikáját. Tisza Czernin becsületszavát kérte arra, hogy nem tesz kísérletet, hogy a becs-budapesti politikától eltérő politikát emeljen nyeregbe, s Czernin a becsületszavát csak arra az esetre kötötte le, ha a trónörökös, Ferenc Ferdinánd, ezt a megoldást elfogadja. A trónörökös megadta beleegyezését. Így foglalta el aztán Czernin a követi állást, szolgálván ezzel a benső ellentmondással.

Czernin sohasem adta fel e felfogását, sőt a háború idején meleg szószólója lett annak a tervnek, melyet egyik – mindenkép megbízhatlan – román politikus vetett fel, hogy t. i. Erdély adassék át Romániának, s az így megnagyobbodott Románia lépjen olyan államjogi viszonyba a monarchiával, mint amilyenben van Bajorország a német birodalomban. A tervnek további tárgyalása Ferenc József ellentállása miatt abba maradt, ki fenntartás nélkül Tisza tagadó álláspontjára helyezkedett.

Ez alapvető ellentétek ellenére utóbb, mikor Czernin külügyminiszter lett, közte és Tisza közt melegebb személyes viszony fejlődött ki, melynek s Tisza lenyűgöző egyéniségének hatása alatt a személyi elismerés meleg hangján beszél róla.

„Bár Tiszával számtalan konfliktusom volt – mondja Czernin –, mégis hivataloskodásom kevés szép emlékezéseinek egyikeként marad meg, hogy ezzel a ritka férfúval haláláig igazán barátságos viszonyban maradtam. Sok éven át Magyarországot jelentette Tisza István. Tisza olyan férfi volt, akit merész, férfias jelleme, akit kemény, határozott akarata, akit rettenthetlensége és becsületessége magasan az átlag fölé emelt. Egész ember volt, fénylő tulajdonságokkal és nagy hibákkal, férfiú, amilyen kevés van Európában – hibái ellenére. Nagy alakok hosszú árnyat vetnek, de nagy volt és olyan fából metszve, amilyenből az ókor hősei faragvák; azok a hősök, akik tudtak küzdeni is és meghalni is. Mily gyakran vettem szemére, hogy szerencsétlen pusztá-hazafiságával magának is és valamennyiünknek is sírját ássa.

Nem lehetett megtéríteni, konok volt s megtörhetetlen, amennyire csak lehet; és az volt legnagyobb hibája, hogy mindvégig rabja maradt a kicsinyes templomtorony-politika békóinak. Egy négyzetmétert sem akart odaadni, sem annak idején Romániának, sem (később) a cseheknek, sem a detszlávoknak. Rettenetes tragikum van ennek a ritka embernek életfolyásában. Küzdött és viaskodott népéért és országáért, ahogy csak lehet, éveken át a sor élén állott és védte férfias, széles mellével honfiai és Magyarországot. És mégis a konok nemengedés

maga is látott halálán, amikor gyilkosának örökre átkos keze elvégezte gyáva munkáját.”

Ahol Magyarország életérdekei nem forogtak kockán, ott Czerninnel Tisza lényegében egyetértett.

Így a tengeralattjáró háború célravezetősége tekintetében egyformán kételyeik támadtak; így meg tudta nyerni Czernin Tiszát annak, engedélyezze a magyar szociáldemokratáknak a szocialisták stockholmi békekongresszusán való részvételét.

Többször kitér Czernin Tiszának az általános külpolitika irányításában való részvételére.

Hogy Czernin tájékozódva legyen az ő szerepéről a háború kirobbanása körül, Tisza maga elmondja Czerninnek a nyilvánosság előtt féltve őrzött titkát, hogy határozottan ellene volt a szigorú ultimátumnak, mert előre látta a háborút, és azt nem akarta. A háború ellen volt, nem általános pacifista hajlamból, hanem azért, mert abban a véleményben volt, hogy szövetségeket kereső okos politika a monarchia erejét néhány év alatt jelentékenyen megerősítheti.

Föltétlen szövetségi hűség a németekkel szemben, politikai téren Németország minden beleszólásának kizárásával, ez Tisza politikája. A szövetségkeresés tekintetében a Romániával kacérkodó bécsi irányzattal szemben Bulgária megnyerését tartja szükségesnek. Helyteleníti azt a módot, amellyel Czernin Amerikának háborúba lépése előtt Amerikával szemben a tengeralatti háború kérdésében tett nyilatkozatot.

Azokban az ellentétekben, amelyekbe Magyarország életérdekeinek szolgálatában került Tisza Czerninnel, ez Tiszát nemcsak az általános jellemzése keretében vádolja, de az esetek egész sorát hozza fel, amelyekben Tisza ellene foglalt állást, Czernin szerint természetesen – a magyarságnak is

Elsősorban a Galícia átcsatolásával megnövelt Lengyelországnak a kettős monarchia struktúrájába való besorozásának kérdése volt az. Tisza nem volt hajlandó hozzájárulni oly megoldáshoz, mely trialismushoz vezetett volna, vagyis a magyar és osztrák állam mellé még egy harmadik, egyenrangú társat, s ezzel a majorizálásnak lehetőségeit és bizonytalanságait hozná. Ebben a félelmében Tisza javasolta, hogy gazdasági

előnyök ellenében a mi seregeink által elfoglalt részek is enged-
tessenek át Németországnak.

Másodsorban a Habsburg-romániai szerződés kérdése. Volt áramlat, – mint láttuk, – mely Romániának a monarchiával való államkapcsolatba leendő lépését azon az áron akarta elérni, hogy Erdély (és Bukovina) Romániához csatoltassék. A másik terv az volt, hogy Románia csatoltassék közvetlenül a monarchiához. Tisza, kinek e gondolat is ellenszenves volt, beleegyezett volna, állítja Czernin, a második tervbe, ha az idecsatolt Románia „Pestről” és magyar érdekek szerint kormányoztatott volna, vagyis Magyarországra kebeleztetett volna. Ennek viszont a nemzeti önállóságát ellenérték nélkül elvesztő Románia, és a területileg jelentékenyen háttérbe szoruló Ausztria lett volna s volt ellene.

Erdélynek Románia részére való átadása, hogy azon ennek semlegessége megnyeressék, Tiszánál természetesen a leghevesebb, s le sem győzhető akadályba ütközött. Megragadóak és elrettentőek azok a szavak, amelyeket az ország területi integritásának védelmében odakiált.

„Magyar területnek önkéntes átadása ki van zárva; bárki kísérelné is meg, hogy akárcsak egy négyzetméternyi magyar területet vegyen el, arra lövünk.”

„Magyarországon sok különböző irányzat van – monda Tisza máskor -, de abban a pillanatban, amelyben Bécs arra készül, hogy Magyarország részeit feláldozza, Magyarország egy emberként fog ez ellen fellépni. Tőle Károlyiig nincs ebben semmi különbség. Ha Magyarország kijátszásával köttetnék béke, akkor Magyarország elválk Ausztriától és önállóan fog eljárni.”

Többször beszél Czernin Tisza bukásáról. De valódi okát nem jelöli meg.

Tiszának az őt megillető törvényes ingerenciája biztosításáért vívott küzdelmében, Czerninnel, mint ez maga bevallja, mert ez a háború idején keresztülvihetetlen és túrheteretlen volt, sok összeütközése volt, „s ma – mikor az halott- ezek a jeletetek már csak az élénk sajnálkozás érzetét keltik benne azok felett a heves szavak felett, amelyeket használt. Később kompromisszumra léptek, Tisza ígéretet tett, hogy csak a legszükségesebb esetekben fog beleszólni, Czernin pedig fogadta, hogy beleegyezése nélkül semmi fontosabb dolgot nem kezd. Röviddel e megegyezés után az uralkodó Tiszát egész más okból elbocsátotta.”

Mivel a kompromisszum nem lehet az elbocsátás oka, hiszen Tisza abban lemondott joga teljességének gyakorlásáról, nyilvánvaló, hogy Czernin a maga heves szavaira gondol, szavaira, amelyekben az ellentét élessége megnyilvánult. Emberek vagy lelkiismerete vádja-e ez?, hogy tagadásba venni szükségesnek látja.

Mintha mégis ebben az ellentétben sejtetné Czernin Tisza bukásának valódi okát egy másik vallomásában:

„Aç a kérdés – mondja – milyen kapcsolatban legyen az alakítandó Lengyelország a monarchiával, mindenkor tisztázatlan maradt. Én szüntelenül azt az álláspontot képviseltem, hogy Lengyelországot önálló államként kell bekapcsolni. Tisza tartományt akart belőle alakítani. Amikor a császár Tiszát felmentette, bár a parlament többségének támogatásával rendelkezett, a lengyel kérdésben sem változott meg a helyzet. Mert Wekerlenek Tisza álláspontjához kellett alkalmazkodnia ebben, mint majdnem minden más kérdésben is, mert különben kisebb-ségben van.”

„A választójogi reform kérdése nem volt Tisza elbocsátásának valódi oka, mert Tisza utódai a fent jelzett okból csak úgy járhattak el, amint ezt Tisza parancsolta; s mivel elbocsátása után is a többség vezére maradt, az ő akarata ellen nem lehetett választójogi reformot alkotni. Tisza azt hitte, hogy a császár pártközi alapon többséget akar ellene összekovácsolni, s bár ezt kellemetlennek érezte, mégis logikusnak tartotta.”

Czernin e szavai után következtetve, ha el is burkolja a valót, alig kétséges, hogy Tisza bukásának valódi oka a dualizmus-trializmus kérdése.

2.

A monarchia dualisztikus szerkezete mellett is egységes életet élő kabinatirodák vezetőinek és legfőbb tisztviselőinek a dolog természete szerint a legközvetlenebb tudomásuk lehetett az uralkodó személyéig eljutó kérdésekről s az uralkodó döntéseiről. A kabinetirodáknak volt legjobb alkalmuk a vezető államférfiak egyéniségének megismerésére, súlyuknak mérlegelésére is.

De nagy veszély is fenyegette őket. Könnyen elmerültek az udvari élet kicsinyes ellentéteinek tanulmányozásába, figyelmüket ezek ragadták meg, emlékezetüket ezek tartották leköttve.

Margutti Albert bárónak, egykor az uralkodó katonai szárnysegédje mellé beosztott altábornagynak ilyen kedvező helyzete volt. Az udvari viszonyok köteles és célszerű figyelemmel kísérése mellett nem vesztette el érdeklődését egyetemesebb jellegű kérdések iránt sem.

Emlékirat jellegű munkái Tiszát illetőleg mégis nem éppen bő források.

Német könyvében a Tisza iránt megnyilvánuló elismerés meleg hangja szólal meg.

„Sokszor halottá a panaszt – mondja –, hogy különösen az osztrák és a magyar főúri köröknek volt az a tulajdonsága, hogy személyes szempontokat és érdekeket, ha kellett, ha nem kellett, nagyon is igyekeztek érvényesíteni. E szempontból mint szembeütköző példákat többször emlegették neki Stürgh grófot, az osztrák miniszterelnököt és Thun herceget, a cseh helytartót, akiket a közvélemény egyrésze később felelőssé tett sok olyanért, a mi a dunai monarchia összeomlá-

sához vezetett. Viszont reá kell itt mutatnia egy főúrra, Tisza István grófra, a magyar miniszterelnökre, aki egész személyének latbavetésével és végül életének feláldozásával is egyedül és kizárólag hazájának és hazája népének javát és nagyságát szolgálta.”

Margutti tanúskodik amellet, hogy amikor a meggyilkolt Ferenc Ferdinánd temetési ünnepségeinek rendezésénél felmerült az a kérdés, meghívják-e a külföldi uralkodókat, udvarokat is a temetésre, a magyar miniszterelnök, Tisza is helyeselte a meghívások mellőzését, mert akkor egy részt meg kellett volna hívni az erkölcsileg bűnösnek tartott Péter szerb királyt, másrészt aligha lehetett volna elkerülni azt, hogy a Szerbia elleni eljárás kérdésébe való beleszólásra kísérletet ne tegyenek ezek a külföldi tényezők.

Az utolsó Habsburgok történetét tragédiájuk történeteként beállító francia munkájában már más vonásokat is keres Tiszában.

Az élelmezési nehézségekről szólva, az élelmezés Ausztria érdekében tervezett egységesítésének meg nem valósulását a magyar önzésnek tulajdonítja s ez önzés erőteljes képviselőjének látja Tiszát.

A legbecesebb Margutti e könyvében az, amit Tiszának Károly királyhoz való viszonyáról ír:

„IV. Károly a koronázás után való rögtöni távozásával mélyen megbántotta a magyarokat.”

„Röviddel e tapintatlanság előtt nem mulasztotta el, hogy Tiszát komolyan meg ne sértse. Ez visszaemlékezve arra, hogy Ferenc József 1867-ben az akkori magyar miniszterelnök kezéből vette a szent koronát, az előző esetre hivatkozva ragaszkodott ahhoz, hogy ugyané megtiszteltetésben részesüljön. Szerencsétlenségre kálvinista volt s református főgondnok. Ez úgy hatott, mint a tóba vetett kő és semmi sem tudta a császár kedvetlenségét megnyugtatni, kivált mivel Zita császárné méltatlankodása sem ismert határt annak lehetősége felett, hogy eretnek tenné a szent koronát a király fejére. Megtett mindent, ami csak tellett tőle, hogy ezt a megszenteltlenítést megakadályozza. Gyorsan kerestek kivezető utat. Kiástak egy régi szokást, melyszerint a szent koronát a primás a király fejére törvényesen a nádor közreműködése mellett teszi, aki címe szerint úgylis a király képviselője Magyarországon. Csak az kellett tehát még, hogy e méltóságra, amely 1868 óta betöltetlen volt, helyettesítő személy („... désigner un titulaire à cette charge...”) állíttassék. József főherceg, az utolsó nádor unokája, teljesen alkalmasnak látszott e szerep betöltésére.”

„Tisza, aki nem akarta tekintélyének csökkentését megengedni, minden erejével szembehelyezkedett e tervvel s végül is győzött e hatalmi párbajban. De csak hajszállal győzött...”

Ez a győzelme lett bukása, érezteti Margutti.

3.

A vezérkar főnöke állásánál fogva tényező lett volna akkor is, ha nem jelentős személy is – Conrad az volt – s ha nem is lett volna exponense a Belvedere¹ politikájának – Conrad

¹ Ferenc Ferdinánd bécsi palotája.

az volt -, mely a dualizmus fenntartásának kérdésében homlok-egyenest ellenkező politikát vallott, mint a Hofburg.

A katonai kérdések tekintetében azonban a lényegét illetőleg mindkettő egyforma politikát üzött Magyarországgal szemben.

Tisza, tudjuk, keresztülvitte a hadseregreformot lehetővé tevő véderőjavaslatokat. Az eredmény a katonai körök megelégedését vívta ki, a mód, ahogy megvalósította, tetszésükkel találkozott.

Az újoncjutalékot emelő véderőjavaslat – mondja Conrad – mindig Magyarország ellentállásán hiúsult meg, ahol csak messzemenő s a hadsereg egységét fenyegető engedmények ellenében voltak hajlandók tárgyalására.

„Ezt az ellentállást a magyar képviselőház erős akaratú elnöke, Tisza István gróf – akkor bizonyára Magyarország legjelentékenyebb államférfia – erővel letörte. 1912 jún. 4-én szavazás alá bocsátotta a javaslatot, el is fogadtatta s az ez ellen dühöngő ellenzékét rendőri karhatalommal távolította el. Tisza gróf ezzel a monarchiával és a hadsereggel szemben nagy érdemeket szerzett magának. Csak most lehetett az évek óta szándéklott szervezési újításokat keresztülvinni.”

Tiszának ezt a meggondoltságát, erős akaratát és rettentetlenségét emeli ki Conrad akkor is, amikor Tiszának miniszterelnökké való kinevezéséről emlékezik meg.

Mihamar megszűnik ennek az erős kéznek dicsérete akkor, amikor Tiszának vagy általában alkotmányos befolyását, vagy a védelmére bízott magyar érdekeket védő fellépésével kerül szembe.

Itt érzések is összetűznek. Conrad – tán öntudatlanul is – az osztrák érdekeket egy éknek vévén magukkal az egyetemes, a monarchiái érdekekkel, a magyar érdekek védelmében a monarchia általános érdekeivel való szembehelyezkedést lát, míg Tisza az egyoldalú katonai vagy osztrák érdekek érvényesülésében a magyar életérdekek nagy veszedelmét, s ezzel a monarchiának is gyengítését érzi.

Az összeütközés közöttük nem is maradhatott el.

Az ellentét kezdetei a háború megindításának kérdéseiből támadnak.

Már az 1913. évi balkáni zavarok megítélése s a követendő politika tekintetében is Tiszának más volt a felfogása, mint a katonai köröké.

Conrad a szerb kérdést meg akarta oldani, amíg még ideje van. Ez Szerbiának egész államterületével való idecsatolása békés úton vagy erőszakkal. („... .Notwendigkeit, die serbische Frage zu lösen, so lange es noch Zeit sei. Entweder den kompletten staatlichen Anschluss Serbiens auf friedlichem Wege oder gewaltsam!”) Tisza tudta, hogy ezt a csatlakozást békés

úton elérni nem lehet. Mindig is gondot okozott neki, az a kérdés, mi történjék Szerbiával ennek legyőzete után. Ő csak megfenyítését, megalázását akarta, de sohasem volt célja felosztása. De azt, hogy Albániának kiürítésére szoríttassanak a szerbek, háború árán is kiakarta kényszeríteni. Ha ez Oroszországgal háborúra vezetne, Tisza véleménye szerint ezt a háborút megvívni utóvégre is jobb most, mint később.

De a nagy háborút, melyet világosan látott, Tisza nem akarta.

Conrad is tanúskodik e mellett. Ennek élő tanúbizonyosságát, az 1914 június 7-iki közös minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét csonkítatlanul közli is. Még június legvégén is azt tanácsolta Tisza, hogy meg kell őrizni a higgadtságot. („Bewahrung kalter Nerven.”) Tisza a Szerbia elleni háború ellen van, Conrad állítása szerint azért, mert attól tart, hogy Oroszország reánk üt és Németország cserben hagy.

„Tisza álláspontja – mondja más helyütt Conrad – abban leli magyarázatát, hogy mindenkor mindenképp a magyar álláspontot tartotta szeme előtt és két nagy gond hatalmasodott el rajta:

hogy a románok rögtön benyomulnak Magyarországra (Erdélybe) és

hogy a háború szerencsés befejezése esetén szláv területek csatoltatnak a monarchiához, s e csatolás esetére a magyar befolyás megcsökkentésétől félt. Azonfelül Tisza a magyarországi románokkal folytatott tárgyalásai meghiúsulásának benyomása alatt állott.”

Az Erdély féltésében s aztán védelmében kifejtett munkájának háttérében Tiszánál egyéni motívumot is lát, helyesebben tételez fel Conrad. Feltételezi, hogy a magyar főuraknak Erdélyben fekvő terjedelmes birtokait is meg akarta óvni az elpusztítástól.

Tisza 1914 július 8-án felségfelterjesztést intézett a királyhoz a háború ellen. (Conrad egész terjedelmében közli.) Utóbb, július 19-ére, már megnyerték a háború gondolatának. Hogyan? Conrad mintha nyomra vezetne:

„Július 10-én felkerestem – mondja – az Ischlből visszatért Berchtold grófot. Ez elmondotta, hogy a császárt elhatározottnak és nyugodtnak találta. Ófelsége a Szerbia elleni akció mellett látszott lenni, s csak a Magyarországon való netáni zavaroktól félt. Most már Németország miatt sem lehet visszavonulni. Tisza vigyázatra int, a háború ellen van; de Burián báró Budapesten van, hogy Tiszával megbeszélést folytasson, (...”doch wäre B. Burian in Budapest zur Rücksprache mit Tisza.”)

Mikor aztán már benne voltunk a háborúban, Tisza ismét csak az erős ember. Mikor 1914 szeptember legelején az osztrák-magyar seregek kudarcai Bécsben megrettenést látszottak okozni, Tisza Budapestről vigasztalta a királyt, hogy kishitűségre semmi okot nem lát. Hitünket elveszítünk nem szabad.

Hogy a belpolitika céljaira a hadihelyzetet is felhasználhassa s viszont ennek szolgálatába állíthassa ott, ahol megengedettnek tartotta, a magyar állam egész erejét és a maga politikáját is, természetszerűleg ismernie kellett a csapatok elosztását, a hadi helyzetet s a hadvezetőség céljait. Mikor Tiszának ezt a tájékoztatást mindenkor megadni kérő panasztát – mert ezekről csak azt tudja meg, ami az újságokban áll, – Conrádnak a katonai kabineti iroda átjuttatta, ez ezt kereken megtagadta. Később azonban, bár vonakodva, el kellett tűrnie, hogy Frigyes főherceg Tiszának megadta a kívánt felvilágosítást, mikor ez a hazai románokkal folyó tárgyalásait az új operációkkal összhangba akarta hozni.

A Tisza követelésének teljesítésétől húzódó Conrad már a harmadik hónapban az őt mindig támogató Bolfras bárónál, a katonai kabinatiroda vezetőjénél, az uralkodó bizalmasánál keres védelmet:

„Bocsáss meg – írja ennek 1914 október 15-én – ha drága idődet megint igénybe veszem, de az ügy annyira komoly természetű, hogy szinte mulasztásnak tűnnék fel előttem, ha tartózkodást vállalnék e kérdésben.”

„Minden személyes tiszteletem és őszinte rokonszenvem mellett is, melyeket Tiszával szemben érzek, mégis be kell vallanom, hogy ennek szakadatlan beleegyezése nagyon is terhes jellegű kezd lenni. („... anfängt, einen bedenklichen Charakter zu tragen.”) Amíg ez csak a politika és a beligazgatás terén merült fel, még csak el lehetett tűrni, attól a pillanattól azonban, amikor az átnyúl a katonai, különösen még az operációs térre is, kötelességem, hogy ez ellen tiltakozásomat jelentsem be, hogy ne fejlődjék ki ismét oly gyakorlat, amely a monarchiát nagyon is károsíthatná s kudarcnak az útját nyitná meg.”

„Itt eddig mindent conciliánsan tárgyaltak, amit Tisza beleeszlőlései körébe belevont, de azt hiszem, hogy a beleegyezés abban a pillanatban átlépi a határt, amelyben a csapatok felhasználásának kérdésébe is belenyúl, amint az most történt.”

„...De aligha tévedek, ha a csapatoknak Erdélyben való megahagyásában még más indító okot is meglátok. Azt hiszem, hogy ezzel inkább a nemromán földbirtokosok telepeinek védelme a cél, akik saját országuk románjai bosszújának kitörésétől félnék.”

„Mi itt azonban azon az állásponton állunk, hogy a Németország támogatásának elégtelensége miatt kettősen nehéz e harcban a trón és az egész monarchia érdekeit kell az első sorba állítanunk s munkánkat e szerint irányítanunk.”

„... A te mély belátásodra kell bíznom, hogy a jövőre védelmezz, meg bennünket az efféle kétes értékű beleszlőlések ellen.”

Tisza ellen Conrad nem találhatta meg az óhajtott támogatást Bolfrasnál, mert Bolfras éppen e kérdésben is – Erdély védtelenül hagyásának kérdésében – tanúja volt Tisza győzelmének a királynál, és a király útján Conrad felett is.

„Egész általánosságban előre kell bocsátanom – felelé hátnem-sokára Conrádnak -, hogy itt minden oldalra való közvetítővé lettem, hogy igen sok nagyon kényes természetű s legtöbbször nagyon is kellemetlen ügyvel vagyok megterhelve...”

„Bár teljesen megértem, hogy Tisza grófnak impulzív lényeked sokban kényelmetlen, mégis az a meggyőződésem, hogy Tisza-

val, méltányolván kitűnő tulajdonságait, tiszta jellemét, loyaltását és a Magyarországon és Magyarország felett való szinte pótolhatatlan s a mi ügyünket szolgáló befolyására, amelyet Őfelsége nagyra értékelt, jó lábón kell élni...”

Tisza aztán oly módon nyert az erdélyi hadi-katonai helyzetről állandóan értesülést, hogy bele tekinthetett az ottani hadsereg parancsnokának, Pflanzner-Baltinnak a katonai kabineti kancelláriába közvetlenül küldött jelentéseibe.

Nehezen békültek meg a katonai körök, nevezetesen Conrad is, Tiszának a szövetséges Németország előtt is megnyilatkozott súlyával, tekintélyének érvényesülési formájával, a német főhadiszálláson (1914 novemberében) tett látogatásával.

Erről Bolfras leveléből is tudomást szerezvén, aki kiemelte, hogy Tisza a legjobb benyomásokat nyerte ott általában, s főleg atekintetben is, hogy a németek kezdik belátni az északkeleti harctér fontosságát, s ezt a belátásukat tettekkel is tanúsítják, hogy Tiszát főleg a Falkenhaynnal való érintkezés nagyon ki-elégítette, s ezt a tábornokot jelentékeny embernek tartja, mind e közleményekre felszisszen Conrad.

„Tisza szereplését nem értettem” – jegyzi meg emlékirataiban.

„Hogy a két tagállam egyikének miniszterelnöke ilyen külföldi küldetéshez juthatott, ezt nem tudtam összeegyeztetni alkotmányjogunk rendelkezéseivel. E rendelkezések értelmében az ilyen küldetésre csak közös miniszter, elsősorban a külügyminiszter volt hivatva.”

„Azok a kedvezőtlen tapasztalatok, amelyeket a politikai tényezőknek a hadvezetésbe való beleegyezése körül elszenvedtem, bizonyos elővigyázatosságra készítettek...”

Ezzel az ellenérzéssel tett hát kérdést Bolfrasnál, hogy „Tisza remélhetőleg nem elegyedett bele a német főhadiszálláson operációs kérdésekbe”. Mire Bolfras megnyugtatta, hogy erős meggyőződése szerint Tisza ezt nem tette.

Conrad töredékül maradt emlékiratainak Tisza szereplését emlegető utolsó adata Tiszának a Belgrádból való (1914 decemberében elrendelt) kivonulással kapcsolatban támasztott az a követelése, hogy tétessék meg minden annak megakadályozására, hogy az ellenség Magyarország területére nyomulhasson. S győződjék meg az uralkodó mielőbb arról, hogy a déli hadsereg és vezérei fizikailag és erkölcsileg elég ellenállóképességgel rendelkeznek-e?

A Tisza e gondoskodását „beleegyezésnek” minősítő ítélet kedvetlen akkordjával záródnak a Tiszáról szóló adatok.

Csak az eseményért közvetve és közvetlenül felelős, vagy az e felelőségekkel lelki közösséget érző ember lehet az, aki e kérdésben Tisza fellépésének jogosságát tagadhatta vagy tagadhatná.

4.

A volt közös hadseregnek nem ily jelentős tényezője, de a pszichológiai érdeklődésnek sokkal mélyebb megnyilatkoztatója a nagyműveltségű Krauss generális.

A monarchia leveretésének okait kutatván, általános megállapításokat keres, a magyarság szerepét is vizsgálja, s ennek kapcsán kutatja Tisza megtérését a háború ellenzójéből a háború pártolójává.

„A hadseregnek minden megerősítését – írja –, minden tökéletesbbitést Ausztriának formálisan meg kellett vennie a magyaroktól.”

„Céltudatosan gyengítette Ausztriát szövetségestársa, aki ebből pillanatnyilag hasznot biztosított magának. Mennyiben bűnös Ausztriának ez a gyöngítése a monarchiának s vele Magyarországnak elbukásában, azt állapítsa meg magyar kutató a magyaroknak hasznára és használatára, a mi részünkre már nincs értéke.”

„Magyarországnak Ausztriával szemben való ez ellenséges viselkedése, csak a tisztán magyar érdekeket tekintetbevevő politikája, amelyet az egésznek kárával is kíméletlenül keresztül tudott vinni, aminél minden eszköz jó volt neki, nyomós Magyarország királyára, az osztrák kormányok politikai kényszerhelyzetének kihasználása, a legszükségesebb közös szükségletek megtagadása az amúgy is számtalan egyéb nehézség hatását is megnövelte. Ez a politika, amely a „magyar globus” csúfolódó megjelölést szülte, minden magyar politikusnál támogatásra talált, akár éppen a kormányhoz, akár az ellenzékhez tartoztak. Az ellenzék és ennek zabolátlansága a magyar kormány számára mindig eszköz volt arra, hogy az uralkodótól vagy Ausztriától engedményeket csikarjon ki.”

„A magyar politikusok e viselkedése akkor sem változott meg, amikor a háború minden külön érdeknek háttérbe szorítását kívánta, amikor ez szükségessé tette, hogy minden az egyetlen célnak rendeltessék alá: a háború eredményes befejezésének.”

„Maga Tisza gróf, bármennyire emelkedett is ki minden más magyar politikus fölött, sem menthető fel e szűkkeblű magyar álláspont (képviselőtény) vádjá alól.”

„Én Tisza grófban mindig a tett férfit tiszteltem, a vasakarát férfit, a merészségét és a kíméletlenségét, röviden a „férfit”. Mindennek ellenére a más felfogást valló iratok egyike sem téríthet el a szűkkeblű magyar állásponttól kifejtett nézetemtől.”

„A háborút megelőző minisztertanácsok lefolyása és a háború alatti magatartása támogatják véleményemet.”

„A minisztertanács 1914 július 7-iki első ülésére támaszkodik most az a felfogás, hogy Tisza gróf általában ellensége volt a Szerbiával való háborúnak.”

„Aki Tisza grófot ismerte, tudja, hogy még csekélységekben és formáságokban sem engedett, ha nézetét és véleményét helyesnek tartotta. Ez az állhatatossága, mely konoksággal volt határos, vitte őt a koronázás kérdésében való rideg magatartására. Inkább felidézte a legélesebb harcot, hogysem megváltoztassa azt a véleményét, hogy ő, a miniszterelnök, hívatott arra, hogy Magyarország primásával együtt tegye a koronát a király fejére.”

„Lehetett volna-e ezt a férfit rövid minisztertanács folyamán, néhány óra alatt reávenni, hogy beleegyezését adja a Szerbia elleni háborúhoz, ámbár eredetileg a háborút feltétlenül ellenezte? Nem. Tisza magatartása nem a háborúval szemben való ellenkezésből fakadt, nem abból a kívánságból, hogy a háború elkerültesse, mert az utolsó

órában, mint mindannyian, annak a belátására jutott, hogy immár nincs más megoldás.”

„Ha Tisza feltétlenül a háború ellen lett volna, olyanoktól, mint Berchtold, Stürgkh és Bilinszki, nem engedi magát meggyőzteni, még kevésbé leszavaztatni. Éppen ez a helyzet ingerelte volna akaratának kieroszakolására.

„Igy azonban minden eshetőségre való jó helyzeti állást akart magának biztosítani, amennyiben a többinek egyhangúságával szemben a háború elleni látszólagos ellenkezését ugyan feladta, de egyhangú határozatot kívánt arra vonatkozólag, hogy a Szerbia elleni eljárással nem kapcsolatik össze semmi hódítási terv. Tisza megmaradt e követelése mellett, Berchtold igen nyomós ellenvetésével szemben is. Kijelentette, hogy e követelése mellett nemcsak belpolitikai – természetesen magyar – okokból, hanem Oroszországra való tekintetből is meg kell maradnia.”

„Tisza magatartása csakis a győzelemtől való félelemből fakadt s annak Magyarországot érintő következményeitől, félt t. i. Szerbiának a monarchiához leendő csatolásától s az ennek folyományaként beálló trialismustól. Innen eredt főkövetelése, hogy semminemű területi nagyobbtás ne történjék, innen eredt az a követelés, hogy a háború fejztessék be, amint biztosítva lett a monarchia területének csonkítatlan fennállása.

„Az orosz veszedelem előtérbetolása csak sakkhúzás volt.”

Krausst a valóságot tagadó s azért nagyon sok pontján megtámadható ez érvelésre, amellet a tárgyi ellentét mellett, mellyel minden magyar életérdekekkel szemben viseltetik s mely mellett minden magyarban ezek képviselőjét, Tiszában meg éppen eleven megtestesülését látja, Krausst ez érvelésre az a személyi ellentét is sodorta, melybe a háború folyamán Tiszával szembekerült. De igazságot kereső lelke nem tud szemethunyni Tisza kiválósága előtt, s ezt helyenként tartózkodás nélkül elismeri.

A személyi ellentét, melyben Tiszával Krauss szembekerült, a magyar érdekeknek Tisza által való védelme volt.

Az élelmezési nehézségek beálltával, 1917 februárjában, Krauss megbízást nyert, hogy helyszíni vizsgálatokat tartson Csehország, Galícia és Magyarország területén. A magyarországi tapasztalatokról Tiszának kellett jelentéseit beküldenie. Azzal a megokolással, hogy úgy sem ér semmit, a császárral felmentette magát ez alól.

Röviddel a trónváltozás után felmerült az élelmezési ügyek közösítésének gondolata. A tervezet kidolgozását Kraussra bízták, aki el is készítette és be is terjesztette. A tervből nem lett semmi, mert Tisza az élelmezés intézésének közössé tételét feltétlenül elutasította.

Amit Tiszáról megír, ezt Krauss legtöbbször nem Tiszáról magáról akarván szólni, írja, hanem császára jellemzésével kapcsolatban és a külügyminiszternek, Czerninnek politikáját kárhoztatva.

Tiszának Czernin politikai pesszimizmusát elítélő állásfoglalása Kraussnak, mint katonának meleg helyeslésével találkozik.

IV. Károly jellemzésével és tetteinek helytelenítésével kapcsolatban ez ellentét világában csupa dicséretet zeng Tiszáról.

Károlynak, állítja Krauss, ellenszenves volt Tisza energikus személye, aki a császár politikai balfogását, a hirhedt amnesztiarendeleletet (1917 június 3.) a monarchia szerencsétlenségének mondotta s megtagadta annak Magyarországra való kiterjesztését. Károly politikai balfogásai egyik legnagyobbikaként ismételten emlegeti Krauss Tisza elbocsátását és ennek káros következményeit. „Magyarországot Tisza hatalmas, mindenben uralkodó egyénisége kormányozta. Bár tele volt a világ magyar szemléletének egyoldalúságaival, mégis a monarchia egyetlen államférfia volt. Ezért nem volt kedvelt, egyénisége nem tetszett. Nem illett bele a politikai végrendeletbe. E „végrendelet” szerint Magyarországot is, mely zárt egységet képezett, nemzetiségei szerint szét kellett bontani. De a végrendeletet vagy csak félig olvasták, vagy csak félig értették meg. Nem a megbontás volt a fődolog, hanem az egybefoglalás, a szerbek és a románok idecsatolása, aminek természetes következménye kellett volna, hogy legyen Magyarország eldarabolása s a monarchia keretében új államoknak, és pedig egy délszláv és egy román államnak alakítása. De az idecsatolásról szó sem volt akkor, amikor a fennálló szervezetnek megbontását munkába vették.”

„A Tisza elleni gyűlöletében minden eszközt felhasználó magyar ellenzék mihamar megnyeretett az általános választójog eszméjének, amely a magyarokkal szemben való többséget a nemzetiségeknek volt hivatva adni. Tisza nem volt arra kapható, hogy ily módon tönkre tenni engedje Magyarországot. Meg akarta előzni a veszélyt s maga mutatott be szabadelvűbb választójogi törvényt szentesítésre. „Magyarország királya” megtagadta hozzájárulását, mire Tisza lemondott, de vele együtt a többség is ellenzékbe vonult. A kisebbség pedig kormányra került. Ezzel a tehetetlen osztrák kormány mellé még egy tehetetlen magyar kormányt állított az uralkodó. Ez a kisebbségi kormányzat Magyarország államhajóját aztán örvénybe rántotta, mely ezt el is nyelte.”

II.

A háború folyamán Tisza a szövetséges Németország vezérférfiaival és néhány felelőtlen politikai közvetítő]ével is érintkezésbe került.

1.

Azok a hivatalos német tényezők, akik a birodalomban maradtak, természetsszerűleg ritkán vagy ritkábban érintkeztek Tiszával, Tiszának ottani látogatásai alkalmával.

Ítéletük az első benyomás hatása alatt alakult ki, politikai

beállítottságtól nem irányítva. Hisz ezek a tényezők nem kerültek az osztrák-magyar probléma gesammt-monarchiásnak mondott osztrák szemlélet letéteményeseinek, az osztrák katonatiszteknek és politikusoknak, s az udvarnak személyes hatása alá.

Tisza tudvalevőleg 1914 novemberében volt kint először. Ekkor találkozott a német flotta nagy admirálisával, Tirpitz-cel is. Mint ez feljegyezte, Tisza jelentékeny benyomást tett reá.

Mikor Tisza az 1916-17. évek telén másodszer járt kint, Pless-en, a német nagyvezérkar akkori székhelyén bőven érintkezett Hindenburggal, akinek még a nyáron kezébe akarta tétetni a keleti hadseregek egyesítendő főparancsnokságát. Hindenburgra is, aki akkor már a vezérkar főnöke volt, a legmélyebb hatást a Tisza egész lényéből kisugárzó törhetetlen erő, s az égő hazafias érzés tette.

2.

Cramon tábornok több éven át a német nagyvezérkar „osztrák osztályának” volt főnöke. A háború kitörése után nem-sokára (1915 január végén) a német hadsereg fővezérségének a cs. és kir. haderő főparancsnoksága mellé megbízott meghatalmazottja lett.

Már korábban is csak osztrák érzelmű tisztekkel érintkezvén, itt Teschenben rokonszenvvel fogadták. Ezt a rokonszenvet meg is tartotta mindvégig. Mert az osztrák-magyar probléma gesammt-monarchiásnak mondott osztrák szemlélete letéteményeseinek személyes hatása alatt ezek politikai hitvallását látta helyesnek.

Helyesnek találta a Conrád-féle délszláv terveket, s nem találkozott tetszésével Tisza ellenkezése. „Tiszának az az engedménye, hogy legfeljebb csak Belgrád és a Macsó megtartásába egyezhetnék bele, de egész Szerbia idecsatolását nem engedheti meg, hogy Szerbiát szűk határok közé akarja szorítani, amely életképtelen ország a monarchiának kevésbé káros, mint a bekebelezett Szerbia, Cramon szerint a csak-magyar Tiszának sophismája, mely még a türelmes osztrák miniszterelnököt, Stürghk grófot is kihozta sodrából, Conrádról nem is szólva. S az öreg uralkodó nem tudta magát arra reá szálni, hogy a mindenható férfiú ellen foglaljon állást, mert az mindjárt lemondásával fenyegetődött.”

Azok a körök, amelyek Tiszával a monarchia területének növeléséért viaskodtak, ugyanakkor azt kívánták Tizától, hogy Románia operatív segélyének megvásárlásáért adjon oda magyar területet. Ebben támogatták őket a német katonai körök is.

Mikor Tisza Berlinben járt, – beszéli Cramon, – maga Falkenhayn igyekezett Tizát meggyőzni kisebb engedmények szükségességéről. „Süket füleknek prédikált.”

Megemlékezik Cramon Terstyánszky bukásáról. Ez az 1915. második szerb hadjáratra felállított sereg parancsnokául volt kizemelve, de összeütközése támadván Tiszának a főhadiszálláshoz beosztott megbízottjával, Tisza a kabinet-kérdés felvetésével, mint az várható volt, kikényszerítette eltávolítását.

Cramon is IV. Károly személyiségében látja Tisza bukásának igazi okát. „Mikor 1916-ban a koronázásra került a sor, Károly azt óhajtotta, hogy a koronázásnál József főherceg működjék közre, s ne Tisza gróf. Nem volt okos dolog Tiszától, hogy ez óhajt nem vette figyelembe. Kálvinista volt, s amúgy is engedetlennek és nehezen alkalmazkodónak tartották. Az ifjú Habsburg nem szívesen vette a koronát éppen az ő kezéből. Tisza aztán később is nem kedvelté tette magát, nagyon is önállóan gondolkodott s kényelmetlenné vált. A magyar ellenzék ezt kihasználva, audiencián koncentrációs minisztérium alakítását és a választójog kiterjesztését kérte. Az audienciára vonatkozólag aztán Tisza és az ellenzék közt vita kerekedett, Tisza titkos félhazugságok rendszeréről szolt, mely a kihallgatás körül fonódott. Az ellenzék ügyesen a király személyét vonta bele a vitába, s őt játszotta ki a miniszterelnökkel szemben, így ez nem nyerte meg választójogi javaslatához az előleges szankciót, ebből levonta a következményeket és lemondott. Tisza elbocsátása – mondja Cramon – helyeselhető lett volna, ha az lett volna a célja, hogy a közösséggel szemben tartozó kötelességeinek teljesítésétől húzódó Magyarországot erre reá-kényszerítik, az ellentállás legfőbb képviselőjét eltávolítsák, s ezzel sok függő kérdésnek – ezek közt a délszlávnak is - megoldását lehetővé tegyék. De nem ez volt az eset, mert Magyarország az maradt, ami Tisza alatt volt.”

Felemlíti Cramon, hogy Tiszát, a már lemondott Tiszát, Czernin utódának ajánlotta. Az uralkodó azt válaszolta, hogy ő is gondolt reá. De Tisza magyar s mert Budán is magyar, az alkotmány értelmében ennek távoznia kellene a közös pénzügyminiszterségből. Azonfelül tudott előtte, hogy Tisza sok osztráknál nem szívesen látott személy. Későbbi értesüléseként elmondja még Cramon, hogy amikor az uralkodó Budapesten tartózkodott, hosszú tanácskozásai voltak Tiszával, úgy, hogy az volt az általános benyomás, hogy őt szemelte ki külügyminiszterré. Maga Tisza is ebben a felfogásban volt s hajlandónak mutatkozott, hogy bizonyos feltételek mellett elfogadja. Mikor Gödöllőről visszatértek, váratlanul az éppen Bécsből lejtött Burián jelentkezett kihallgatásra. És az uralkodó szobáját mint külügyminiszter hagyta el.

Beszél Cramon Tisza délszláv küldetéséről is, az összeomlás jelenségeiről írván. „A császár, nem tudni kinek szerencsétlen tanácsára, Tiszát a délszláv kérdés tanulmányozására a birodalom déli országaiba küldötte. Tiszának a délszláv

népek képviselőivel szemben való parancsoló fellépése csak gyűlöletet és elkeseredést szülhetett. Tisza megcsalatkoztatott mindenkit, aki benne hitt, a minden eszélyességet megcsúfoló beszéddel, amelyet Bosznia képviselőihez szeptember 23-án Szarajevóban tartott.” „Ugyanaz az ember – mondja ehhez kapcsoltan Cramon -, aki itt az uralmat gyakorlónak egész fölényével, a győzőnek a leigázott törzsekkel szemben érzett egész büszkeségével lépett fel, ugyanaz az ember tizennégy nappal később a magyar parlamentben azzal a kijelentéssel, hogy „elvesztettük a háborút”, a hadseregre az első halálos csapást mérte.”

Cramon érzi, hogy Tisza szereplésének ez a mozzanata nem lehet Tisza értékelésének helyes mértéke: nemcsak bántó végakkord, de igazságtalannak is érezzük. Kísérletet tesz megítélése mértékének igazolására.

„Nem akarnám, mondja, hogy itt, ami Tiszára vonatkozó ítéletemet illeti, félreértessem, Tisza bizonyosan a legerősebb politikai egyéniség volt, akít a dunai monarchia a világháborúban felmutathatott. Ismételten s leginkább akkor, amikor gyilkosai eléje léptek, a heroizmusra való hajlam vonását mutatta. Technikailag is az volt, amit jó politikusnak mondunk: uralkodott eszközei felett és fényes szónok volt. De abban, amit Ausztriában „Globuspolitikának” mondtak, semmiben sem különbözött azoktól a grófoktól és báróktól, akiknek kezébe ekkor és emlékezetet meghaladó idő óta a magyar földműves-népnek sorsa nyugodott. Tisztán magyar templomtoronypolitikát űzött, és a világ fejlődését mindenekelőtt abból az álláspontból ítélte meg, hogy a magyarság részére fenn kell tartani a hegemoniát Magyarországon, helyzetét a monarchiában. Ez által – e tekintetben, sajnos, nem lehet semmi kétség – a habsburgi birodalom sírásóihoz tartozott.”

Tisza szerepének ezzel a szemszöggel, a ki nem próbált trializmus szemszögével való megítéléséből fakad Tisza végső szerepének meg nem értése is.

Wilson október 19-iki válasza – érezteti Cramon – Ausztria eddigi államszervezetének gyökeres átalakítását jelentette.

„A magyar politika számára a „nagy” Andrássy óta megdönthetetlen axióma volt – mondja Cramon -, hogy Ausztria minden föderációs átalakulása feltétlenül maga után kell hogy vonja Magyarország visszatérését a tiszta personalunióhoz. Most is ezen az alapon találkoztak mihamar a magyar parlament összes pártjai. Elsősorban Tisza – tegnap még az 1867. évi kiegyezés beszédes védelmezője – volt az, aki „a personalis unió” szót a világba harsogta. Wekerle csak az ő irányítását követte.”

Cramon e szavai bizonyítják, mennyire beleélte magát

az osztrák-magyar probléma osztrák szemléletébe, mely különben e szemléletet a nagy Németország által képviselni szándékolt egyetemes német érdekekkel összhangzatosnak tudta feltüntetni.

3.

Az alkotmányos tényezők mellett – mint másutt is – Németországban is bőven voltak oly tényezők, akik a parlamentáris szervezetben vagy a pártéletben elfoglalt helyzetük alapján az akkoriban nagy keretekre kibővített ú. n. külföldi propaganda-szolgálatnál jelentősebb szerephez jutottak. Voltak, akik ennek keretében néha inkább a maguk pártjának érdekeit munkálták.

A háború kitörése után a német birodalmi kormány ennek a külföldi propagandának – mely azonban a késői kezdés miatt már csak védelmi s nem támadó lehetett – a Zentralstelle für Auslandsdienstben adott egységes szervezetet. Ennek vezetőjévé kezdettől fogva Erzberger Mátyás birodalomgyűlési képviselő, a Zentrum tagja lett.

Erzbergert ez az állása politikai küldetések jellegével bíró szerepléshez is juttatta. Így került érintkezésbe Tiszával is.

Itáliának a világháborúba támadó félként való belépésének megakadályozása céljából – mint ismeretes – Németország támogatta azt a tervet, hogy Ausztria Itália semlegeségét területátengedés árán vásárolja meg. A német politika tudta, hogy Romániának állásfoglalására is befolyással lesz Olaszország elhatározása.

Erzberger a Németországra nézve semmi áldozattal sem járó területi kompenzációk megadásának politikáját támogatta. 1915 áprilisában Bécsbe küldték a keresztényszocialista párt vezetőembereinek megnyerésére, akik, mint Tisza is, maga az uralkodó is, a területátadást ellenezték. Erzberger – mint állítja – meg tudta győzni a keresztényszocialista párt két vezérégyéniségét. Röviddel ezután Rómában is járt.

Mikor Berlinbe való visszatérése után Olaszország megüzente a háborút, eljött Bécsbe és Budapestre, hogy egyrészt felvilágosításokat adjon a vezető egyéneknek Rómáról, másrészt, hogy megbeszélést folytasson a Romániával való megegyezésről.

Ez alkalommal – amint állítja – nagyon éles összetűzése volt Tiszával, aki azon a véleményen volt, hogy Olaszországgal szemben nem lett volna szükség semmiféle engedményre, mert mindenképp háborúra került volna a sor. Ausztria-Magyarország politikailag helyesen járt el.

A román-kérdést illetőleg először Romániával tárgyalt Erzberger. Amikor a magyarországi románokkal való politika kérdése került szóba, Burián őt Tiszához utasította. Így Erzberger most ezt a kérdést is szóba hozta Tiszánál.

Azonban Tiszánál – mondja Erzberger – még-kevesebb megértésre talált, mert ő a románok panaszainak még jogosságát sem akarta elismerni. Mindent a legjobb rendbenlevőnek talált. Állította, hogy a magyarországi románok kulturális viszonyai sokkalta jobbak, mint a királyságbeliek; csak néhány nyugtalan politikai agitátor az, aki nyugtalanságot visz a különben nyugodt nép közé; egyik állam sem folytat oly igazságos nemzetiségi politikát, mint Magyarország. Tisza hevesen kifakadt néhány vezérszerepet játszó román ellen, akiket Erzberger személyesen ismert s akikről azt tartotta, hogy csillapító működést fejtettek ki. Tisza különben megtagadta, hogy Romániával a magyarországi románok részére való további jogoknak megadásáról egyáltalában tárgyaljon. Erzberger erre kifejtette Tiszának, hogy Németországnak nincs szándékában, hogy Bukaresttel tárgyaljon erről, hanem Magyarországnak önként kell bizonyos mértékű előzékenységet mutatnia, ami Romániában megnyugtatólag hatna s az erdélyi határterületeken megalégedést keltene. Tisza erről sem igen akart tudni, ismételten hangsúlyozván, hogy jogosult panaszra nincs egyáltalán okuk. Mégis kilátásba helyezte, hogy hajlandó a románok javára némely könnyítéseket megadni.

Nem közvetlen megbeszélés alapján, hanem más módon szerzett tudomása volt Erzbergernek arról, hogy Németországnak azt a készségét, hogy eleinte könnyen átengedte volna Lengyelországot, a bécsi hivatalos körök azért nem használták ki, mert Tisza István hatása alatt a magyarok politikáját fogadták el. Magyarország ugyanis befolyásának megcsökkenésétől tartott, ha az osztrák-magyar dualizmusból ezzel az osztrák-magyar-lengyel trias fejlődik ki.

4.

Politikai közvetítőként jutott Tiszával ismételten is személyes érintkezésbe Naumann Viktor, aki azonban háborús élményeit és benyomásait nem emlékiratokban adja, kronologikus vagy tárgyszerű csoportosításban, hanem jelentős személyiségek és jellemző egyéniségekről nyújtott szép jellemrajzokban szórja el.

Tiszáról adott jellemrajza kétségkívül a legszebb s a legmegértőbb jellemrajzok egyike.

Beállítván Tiszát „a magyar gentry legszebb hajtása”-ul, kiemeli magyarságának összefüggését kálvinizmusával.

Naumannak Tiszával való első találkozása a lengyel kérdéssel kapcsolatban történt, annak a politikai emlékiratnak a megbeszélésére, melyben Naumann a Lengyelországgal való dualizmust mondotta a lengyel kérdés ausztrófil megoldásai jobbikának, de melyben eldöntetlenül hagyta a kérdést, hogy ez a dualizmus a központosító államforma kifejlődésének ked-

vez-e, avagy lassanként a personalis unió felé való utat fogja-e elősegíteni?

Mikor Naumann látogatásánál ez a téma általános kérdések után szóba került, Tiszának a nagy szemüveg alatt csukott szemekkel egyenletes nyugalmat mutató arca hirtelen megváltozott. „Rögtön kiegyenesedett – meséli Naumann –, a szemei feléje villantak, ökle önkéntelenül összeszorult, egészen elváltozott hangon monda: »Sohasem szabad még csak beszél-nünk sem trializmusról. Úgy látom, hogy Magyarországot semmikép sem ismeri, ha effélének lehetőségét hiszi. Nem fog egyetlen egy magyar politikust sem találni, aki ilyen tervvel megbarátkoznék vagy akár csak lehetségesnek tartaná.« – »A dualizmust – folytatá Tisza – nem szabad megbolygatni. Ez az az alap, amelyen egyáltalán képzelhető közös élet Ausztriával. Ha harmadik jön hozzá, olyan az, mint mikor a feleség mellé szerető fészkelődik be s ez a szerető és a férj mindig a feleség ellen fognak összefogni. Ezt semmikép sem lehet megengedni. Persze – sietett Tisza megjegyezni – a hasonlat sántít, mert az Ausztriával való házasságban nem mi vagyunk a feleség. De adjon fel minden reményt ilyen megoldásra vonatkozólag. Helyezkedjék mindjárt más alapra. Szeretném, ha ezt tenné, mert másik emlékirata nagyon tetszett nekem. (Ez az általános európai helyzetről és a békéről szólt.) Azt azonban mondhatom önnek, egyetlen követ sem szabad megbolygatni az állam szerkezetén és az alkotmányon, még a világháború következtében sem.«

Naumann Tisza felfogásával szemben reámutatott arra, hogy a világháború óriási változásokat fog maga után vonni, ez Magyarországot is érinteni fogja, sőt Magyarországon magában is szükségesek lesznek bizonyos változások. Tisza megmaradt felfogása mellett.

»Ha egyszer engedünk, lejtőre jutunk. Erőseknek kell maradnunk, különben minden szétesik, Ausztria is; mert hogy Ausztria fennáll, azt Magyarországnak köszöni. Magyarország nélkül rég részeire bomlott volna. Én barátotok vagyok, Magyarországnak és Németországnak annyi a közös érdeke, és minél szorosabb lesz a szövetség, annál jobb mindkét félre nézve. De ha ön e mellé az elzüllött Ausztria mellé még egy Lengyelországot akar állítani, akkor, nem számítva bennünket magyarokat és a mi jogunkat, nálunk mindennek mihamar romlásba kell mennie, akár győzünk, akár nem.«

Ezzel a nyíltsággal beszélt Tisza a magyar érdekekről. Ugyanezzel a nyíltsággal nyilatkozott a német emberrel szemben a német politikáról, amelyet Németország részéről Németország érdekében tartott volna helyesnek. Németországnak – mondotta – nem az angol az igazi ellensége, hanem Franciaország. De ezzel is meg kell valahogy békülni. Ne akarják azon-

ban megcsonkítani; őrizze meg Németország legnagyobb erősségét, nemzeti egységét.

Tiszára még jellemzőbb Naumannak második érintkezése vele. 1915 január elején Budapestre küldötte Zimmermann államtitkár Naumannt, igyekezzék megnyerni Tiszát az olasz semlegesség területi engedmények árán való megnyerése gondolatának. „Akitől a döntés függ, bizonyára nem Berchtold, hanem Tisza lesz”, ezzel okolta meg Zimmermann a küldetését.

Naumann csak körülírva merte Tiszának az engedmények gondolatát említeni. Nem mondta, hogy Németország kívánja ezeket Ausztriától, hanem hogy nem lehetne-e Olaszország hadbalépését kitolni, ha pl. előnyöket ígérnének neki. Végül is valamelyes engedményt igazán meg lehetne adni.

Ami erre történt, azt Naumann az esemény mély hatása alatt azon melegében megírta Berlinbe.

„A jelenet, amely most következett – írta színes tollal – szinte fantasztikus volt. Egy pillanatig kétségben voltam, hogy Tisza csak nagy komédiás-e, nagy szónok-e, avagy nagy államférfiú-e? A végén arra a meggyőződésre jutottam, hogy Tisza igazán nagy államférfi, akit azonban elragad temperamentuma.” „Erei kidagadtak, egész testén elhatalmasodott a haragos felindulás, minden mozdulatán, hangján. A szavakat szagatottan vetette ki, aztán egymásra hadarta: «Hogy ilyenbe belemenjek, annak még feltevését is visszautasítom. Ezekkel az emberekkel, akiket jól ismerek, sem nem kezdünk elhúzó tárgyalásokat, sem nem adunk nekik akár csak egy falut is. Adjátok hát ti át Elzász-Lotharingiát, ha annyira kívánjátok a háború befejezését. Nem kívánhatom a királytól, hogy azzal az emberrel Rómában ezen az alapon tárgyaljon. Mi, magyarok, barátságban voltunk Olaszországgal, épp azért tudjuk, mit tudnak az olaszok és mit nem tudnak. Mióta tanultak meg a németek félni? Méltatlan dolog mitőlünk ilyen kívánni. Amíg én állok ezen a helyen, sohasem szabad ennek bekövetkeznie.»

Amikor Tisza így ellenezte az engedékenységet, az orosz magyar területen állott, a szerb győzelmesen nyomult előre, s a németek is szorongatott helyzetben voltak. Naumann a szerbeket kezdte emlegetni, akik ellen most valószínűleg német segítséget kell hozni.

Tisza vulkánikus hevességgel tört ki erre. »Egy német katonának sem szabad Szerbiába lábát tennie. Ausztria-Magyarország befolyása a Balkánon mindenkorra tönkre van téve, ha segítségül vesszük a németeket. Nem kellett. Nem kellett.« Lassanként aztán lehiggadván, visszatért az olasz kérdésre, s hozzátette még. »Különben ön ezt nem is magától mondotta. Talán még többet is kellene önnek nekem mondania – Berlin megbízásából. Én ismerem Berlint, és tudom, mit akar.«

Az igazságos ítéletre törekvés meleg megértésével vonja meg Naumann Tisza jellemének és politikai súlyának mérlegét.

„Tiszát nagygyá tette vasenergiája, égő hazaszerete, a külpolitikai helyzetnek általában helyes felismerése, magával ragadó szónoki tehetsége, személyes bátorsága; gyengesége volt egy – az Ő nagyszerű egyoldalúsága. Tudott mindent tisztán látni és felismerni, tudott mesterien következtetni, de abban a pillanatban, amikor a magyar kerekedett benne felül, amikor összevetésztette a belpolitikát a külpolitikával, a világos megismerésre fátol borult s eltérítette őt a helyes iránytól.”

Mint annyi más, Naumann is Tiszában látta a monarchiának a külügyminiszterségre hivatott egyetlen tehetséget. Naumannt a pusztá politikai cél – az erős kéz és a németekhez való hűség;- mellett a lélektani probléma is érdekelte.

„Önök külügyminiszternek kellene lennie. Ön, akinek annyi a hasonlósága Bismarckkal, ugyanúgy fogna járni, mint amaz. Ez a porosz junkerek legjobbikából Európa legelső államférfia lett. A megnövekedett feladatokkal együtt nőtt nagygyá.”

»Tán a háború után, – mondta Tisza elhárítólag. A békekötésnél úgyis reám fognak hallgatni. Feladatom most Magyarországon van.«

III.

Akik az ellenséges külföldiek közül Tiszával személyes érintkezésbe jöhettek, természetesen kisebb számmal voltak, mint a németek. A diplomáciai érintkezés rendes formáiban a magyar miniszterelnök nem vett részt, a társadalmi érintkezésre pedig a bécsi tartózkodás ritkasága és másnemű elfoglaltságai módot nem adtak.

Ez az oka, hogy jóformán csak egy emlékirat szolgálhat forrásul Tisza tetteinek megismeréséhez.

Ennek szerzője Dumaine Alfréd, a francia köztársaságnak volt bécsi követe egész a hadüzenetig.

Ennek az utolsó francia nagykövetségnek emlékiratszerű történetében németgyűlöletében persze hogy a németekben látja a gyenge Berchtold uszítóit, s a német nagykövet mellé Tisza és Forgách grófban, a két magyarban talál „háromságot”.

A háború felidézése bűnösségének ez a beállítása azon a helyen, ahol Dumaine emlékiratait közölte, megingott.

A (Revue de la Semaine) folyóirat közölte a budapesti francia konzulátus titkárnak adatát, mely szerint Tisza neki a szakítás előtti napon azt mondta: „dApchier gróf azt hiszi, hogy én voltam az, aki háborúra erőszakolok. De ez téves. Éppen ellenkezőleg, én mindent megtettem megakadályozására, s én vagyok első és siratni való áldozata.”

Dumaine – higgyük el – nem azért, mert a németben is elég neki a „háborús uszító”, hanem igazságszeretetből, utóbb

igazságot szolgáltat Tiszának. S mert nem áll a Krausst megtevesztő beállítás félrevezető hatása alatt, elhiszi Tiszáról, hogy tényleg nem akarta a háborút. Erős embernek ismerte, akiben megfért még az a látszólagos ellentmondás is, hogy szolgálta azt a háborút, melynek felidézését el akarta kerülni, meg akarta akadályozni.

„Az az egy benyomásom – vallja Dumaine -, mely róla lelkembe vésődött, nem mond ellene ennek. Ferenc Ferdinánd főherceg temetési szertartása alatt a magyar küldöttség élén a bécsi udvari kápolnában láttam őt, szemben a diplomáciai testülettel. Szikár természetével, sűrű fekete hajjal körített s egyenesen tartott fejével, melyet szinte elálcázott a nagy szemüveg, magyar csizmájában és ruházatával, dolmánnyal hátán, karddal oldalán, egész fekete bársonyban és selyemben, ez a sötét huszárnak öltözött férfi módot talált arra, hogy csoportjának gyászoló hangulata alól ridegen kivonja magát. Mozdulatlanságában bazaltoszlophoz hasonlítva, az ellenkezésnek volt igazi megtestesülése. Valóban az az ember volt ez, aki a hallgatást, amelyre fölesküdünt, még gyilkosainak fegyverei előtt állva is megőrizte.”

Tiszának a háborút komolyan ellenző szerepét ilyenek tanúszkodása után el kellett fogadnia a Dumaineénél hasonlíthatatlanul nyomósabb francia tényezőnek, Poincaré-nak is. A háború kitöréséről szóló, emlékiratszerű jelleget is mutató előadásában Tisza előrelátását és a háború kitörésének megakadályozását célzó fáradozását dicséri.

IV.

Változatosságában is egységes az a kép, amely Tisza egyéniségére vonatkozólag ezekből az emlékiratokból kialakul.

Férfias erő, erős akarat, konok kitartás, egyenes őszinteség, szövetségi hűség. Céltudatosság, világos értelem. Égő magyar érzés s ennek mindenét feláldozó szeretete a magyarnak.

Az utóbbit némelyek hibájának is mondják.

Mi, sorsverte magyarok, ezért a hibájáért is szeretjük Tiszát. Nekünk ez is erény benne.

A dolgozatomban tárgyalt emlékiratok bibliográfiája ez:

Czernin, Ottokár: Im Weltkrieg. Berlin. Wien, 1919. Ullstein 8°. XII. 428.

Margutti, Albert Freiherr von-, Feldmarschalleutnant a. D., einst-
mals der kaiserlichen Generaladjutantur zugeteilter General: Vom
alten Kaiser. Persönliche Erinnerungen an Franz Joseph I., Kaiser von
Österreich und apostolischen König von Ungarn. Leipzig u. Wien,
1921. (5. kiad.) Leonhard-Verlag. 8°. 472.

Margutti, Général Baron Albert de-: La tragédie des Habsbourg.
Mémoires d'un aide de camp. Paris-Vienne. (1923.) Bibliothèque
Rhombus. 8°. 2 lev. 211.

Conrad, Feldmarschall- (Franz Graf v. Hötzendorf): Aus meiner
Dienstzeit 1906-1918. Wien, Leipzig, München, 1922-1925. Rikola-Verlag.
8°. I. Band: Die Zeit der Annexionskrise: 1906-1909. ^ 1925. (6. kiad.)
676. – II. Band: 1910-1912. Die Zeit des libyschen Krieges und des
Balkankrieges bis Ende 1912.; 1922., 472. – III. Band: 1913 und das
erste Halbjahr, 1914. Der Ausgang des Balkankrieges und die Zeit bis
zum Fürstenmord in Sarajevo, 1922., 815. (793-814. 11. az I-HL
kötet névmutatója); IV. Band: 24. Juni 1914 bis 30. September 1914.
Die politischen und militärischen Vorgänge vom Fürstenmord in
Sarajevo bis zum Abschluss der ersten und bis zum Beginn der zweiten
Offensive gegen Serbien und Russland; 1923., 956. – V. Band: Oktober
-November-Dezember, 1914. Die Kriegsergebnisse und die poli-
tischen Vorgänge in dieser Zeit; 1925., 1007.

Krauss, Alfred, General d. Inf. – Wien: Die Ursachen unserer
Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg. München,
1920. J. F. Lehmann. 8°. 326.

Tirpitz, Alfred von-: Erinnerungen. Leipzig, 1920. (Új kiad.)
K. F. Köhler. 8°. XII. 547.

Cramon, A. von-, Generalleutnant a. D.: Unser österreichisch-
ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege. Erinnerung aus meiner
vierjähriger Tätigkeit als bevollmächtigter deutscher General heim
k. u. k. Armeeoberkommando. Berlin, 1922. (Második kiad.) Mittler
u. Sohn. 8°. VIII. 205.

Erzberger, M.: Reichsfinanzminister a. D.: Erlebnisse im Welt-
krieg. Stuttgart u. Berlin, 1920. Deutsche Verlags- A. 8°. 3 lev. 396.

Naumann, Viktor: Profile. 30 Porträt-Skizzen aus den Jahren
des Weltkrieges nach persönlichen Begegnungen. München u. Leipzig,
1925. Duncker u. Humblot. 8°. X. 374.

Dumaine, Alfred-, ambassadeur de France: La dernière ambassade
de France en Autriche. Notes et souvenirs. Paris (1923.). Pion-Nourrit
et Cie. 8°. XIV. 15-245.

Poincaré, Raymond-: Les origines de la guerre. Conférences pro-
noncées à la „Société des conférences” en 1921. Paris (1921. 3. ezer).
Pion- Nourrit et Cie. 8°. 1 lev. 283.